એકમ 4

ગુજરાત- રાજકીય અને વહીવટી

(ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના, જિલ્લાઓ, વહીવટી વ્યવસ્થા)

રૂપરેખા

4.0 ઉદ્દેશો

4.1 પ્રસ્તાવના

4.2 ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના

4.3 ગુજરાતના જિલ્લાઓ

4.4 ગુજરાતમાં વહીવટી વ્યવસ્થા

4.5 સમવાયતંત્રમાં ગુજરાત રાજ્યનાં કાર્યો અને કેન્દ્ર તરફથી મળતી આર્થિક સહાય

4.6 સારાંશ

4.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

4.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

4.9 ઉપયોગી સંદર્ભ વાચન

4.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

4.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે,

- ગુજરાતની સ્થાપના કયા સંજોગોમાં થઈ તે જણાવી શકશો.
- ગુજરાતની વહીવટી વ્યવસ્થાના ભાગરૂપે થયેલી જિલ્લાઓની રચના અને જિલ્લાઓ વિષે માહિતી આપી શકશો.
- રાજ્યનાં વહીવટી માળખાંનો પરિચય આપી શકશો.
- સમવાયી વ્યવસ્થામાં ગુજરાત રાજ્યના ફાળે આવતી ફરજો,કરવાનાં થતાં કાર્યો અને કેન્દ્ર તરફથી મળતી આર્થિક સહાય વિષે જાણકારી મેળવી શકશો.

4.1 પ્રસ્તાવના :

આધુનિક સમયમાં આર્થિક વિકાસ અને અર્થતંત્ર અંગે નિર્ણયોમાં સરકારની ભૂમિકા મુખ્ય હોય છે. મુક્ત કે મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં પણ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યને રક્ષણ આપવા સરકાર તેની ભૂમિકા ભજવે છે. રોજગાર સર્જન આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ, આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંબંધો, દેશની નાણાં અને વિનિમય વ્યવસ્થા વગેરે બાબતોમાં રાજ્ય સ્વયં સક્રિય હોય છે. આ દરેક બાબતોનાં યોગ્ય સંચાલન માટે સરકાર જંગી બજેટ પણ ફાળવે છે તથા તેના માટે પ્રશાસનિક માળખું પણ ઊભું કરે છે. અર્થતંત્રનો અભ્યાસ કરતી વખતે તેનો વહીવટી માળખાં સાથેનો સંબંધ જાણવો ઉપયોગી બને છે, આ હેતુથી ગુજરાત રાજ્યનો અભ્યાસ કરતી વખતે તેનાં વહીવટી માળખાનો પરિચય

મળે તે રીતે આપણે અહી ગુજરાત રાજ્યનાં રાજકીય અને વહીવટી પાસાંઓનો સામાન્ય પરિચય મેળવીશું. વળી, ભારત સમવાયતંત્રી વ્યવસ્થા હોવાથી કેન્દ્ર અને રાજ્યની ફરજો અને કાર્યો વિભાજિત કરવામાં આવ્યાં છે. તે સંદર્ભમાં કેન્દ્ર તરફથી રાજ્યને મળતી નાણાકીય સહાયનો પણ પરિચય મેળવીશું.

4.2 ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના :

રાજ્યનો પરિચય :

દેશની સ્વતંત્રતા બાદ પ્રથમ તબક્કામાં અને 1948-49માં દેશી રાજ્યો અને થાણાઓનું જોડાણ થતાં વડોદરા, મહેસાણા, અમરેલી, સાબરકાંઠા અને બનાસકાંઠા જિલ્લાઓની રચના થઈ. આ જિલ્લાઓને મુંબઈ રાજ્યમાં ભેળવવામાં આવ્યા. સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારના 222 દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ કરીને સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં આવી. જ્યારે કચ્છ રાજ્યને કેન્દ્ર સરકાર હસ્તક મૂકવામાં આવ્યું. આમ, ગુજરાત ત્રણ વિભાગોમાં સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને અન્ય છ જિલ્લાઓ બહાર મુંબઈના ભાગમાં વિભાજિત થયું. જેથી મુંબઈ દ્વિભાષી રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના :

બૃહદ મુંબઈમાં અલગ ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના માટે રાજકીય, આર્થિક, ભૌગોલિક અને ભાષાકીય કારણો છે. તેમાં મુખ્ય કારણો આ મુજબ છે.

1. 1921 માં 04 ભાષાવાર પ્રાંતનીરચનાની વાત કોંગ્રેસમાં થઇ હતી. 1928માં પ્રસિધ્ધ થયેલ નહેરુ રિપોર્ટમાં પણ ભાષાવાર પ્રાંત રચનાની ભલામણ કરવામાં આવી. 27મી નવેમ્બર 1947ના રોજ બંધારણ સભામાં ખુદ વડાપ્રધાને ભાષાવાર પ્રાંત રચવાનાં સિદ્ધાંતોનો સરકાર વતી સ્વીકાર કર્યો હતો અને તેથી જ 17મી જૂન 1948ના રોજ ‘‘ધાર કમિશન’’ની રચના કરવામાં આવી. જેમાં રિપોર્ટનાં આધારે 13 ભાષા આધારિત રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

મુંબઈના ગુજરાત સંશોધન મંડળે પણ ન્યાયમૂર્તિ સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેટીઆના પ્રમુખપદે ‘ધાર કમિશન’ એ મથાળાનું એક મેમોરેન્ડમ રજુ કર્યું હતું અને તેમાં ગુજરાતની પરિસ્થિતિનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું.

2. મુંબઈ રાજ્યની ધારાસભામાં કુલ 315 બેઠકો હતી. તેમાંથી 141 બેઠકો મહારાષ્ટ્રની હતી, 89 બેઠકો ગુજરાતની હતી અને 46 બેઠકો કર્ણાટકની હતી. તેથી સત્તામાં મુંબઈની બહુમતી હોવાથી ગુજરાત સંયુક્ત મહારાષ્ટ્રના તાબે છે એમ કહી શકાય. મહારાષ્ટ્ર બહુમતીના જોરે તમામ આર્થિક અને રાજકીય નિર્ણયો પોતાના વિસ્તારની તરફેણમાં લેવાતા જેમ કે,

અ) દેશ આઝાદ થયો પછી મુંબઈ સરકારે મહારાષ્ટ્ર માટે જળ સિંચનની પાંચ મોટી યોજના હાથ ધરી

1. ગંગાપુરા	નાસિક જિલ્લા માટે
2. વીરડેમ યોજના	પૂના જિલ્લા માટે
3. રનંદ યોજના	સતારા જિલ્લા માટે

4. બધુઆલી યોજના ઓલાપુર જિલ્લા માટે
5.રાધાનગરી યોજના કોલ્હાપુર જિલ્લા માટે

આ પાંચ યોજનાનો મહારાષ્ટ્રમાં અમલ થયો અને તેનું કામ પણ ઝડપથી પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું. જયારે ગુજરાતના ભાગે વહેલા (કપડવંજ) મેશ્વા અને પટાડુંગરી (દાહોદ)ને સાવ નાની યોજના આપવામાં આવી અને તેની પ્રગતિ પણ ઘણી ધીમી જોવા મળતી. આ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રમાં કોયાના યોજના પણ ગુજરાતના ભોગે પોતાના વિસ્તારમાં મંજૂર કરાવી. ગુજરાતના લોકો આ અન્યાય સહન કરવા તૈયાર ન હતા.

3. મુંબઈ સરકારની કુલ કરપાત્ર આવકમાં પણ ગુજરાતનો ફાળો મહત્ત્વનો હતો. રાજયના કુલ આવક-ખર્ચમાં મહારાષ્ટ્રમાં અઢી કરોડ રૂપિયાની ખાદ્ય જોવા મળતી. જયારે ગુજરાત પ્રદેશમાં ત્રણ કરોડ રૂપિયાની પુરાંત હતી. એટલે ગુજરાત પ્રદેશમાં જેટલા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવામાં આવતો તેના કરતાં આવક કર સ્વરૂપે વધારે આપતું. ગુજરાત પ્રદેશની આવકનો મહારાષ્ટ્રમાં ખર્ચ થતો હોવાના કારણે ગુજરાત પ્રદેશનો નંદનવન ગણવામાં આવતો પ્રદેશ તે મુંબઈ પ્રાંતનો પરતંત્ર પ્રદેશ બની ગયો. તેની આવકનો બીજો ઉપયોગ થતો હોવાથી ગુજરાત પ્રદેશનો વિકાસ મંદ પડવા લાગ્યો. તેથી ગુજરાતના બુદ્ધિજીવીઓ એવું માનવા લાગ્યા કે જયાં સુધી મહારાષ્ટ્રથી ગુજરાત નહિ છૂટે ત્યાં સુધી ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રજાનો આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ થવાનો નથી.

4. મહારાષ્ટ્રે પોતાની બહુમતીના જોરે ગુજરાતને ગળી જવા માટે એક ખાસ યોજના અમલમાં મૂકી. મરાઠી ભાષાનો વિસ્તાર તેને આધારે ગુજરાત પ્રદેશને એક પછી એક ઉત્તર વિભાગમાંથી ખોટા ખોટા બહાના હેઠળ છૂટા પાડી ત્યાં ગુજરાતની પ્રજાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ રાજભાષા અને કેળવણીની ભાષા તરીકે મરાઠી દાખલ કરવામાં આવી. જેથી ભાષાને ધોરણે સંયુક્ત મહારાષ્ટ્રની રચના વખતે તેના નેતાઓ દાવો કરી શકે કે આ મરાઠી ભાષાનો વિસ્તાર છે. તેથી તેનો સમાવેશ મહારાષ્ટ્રમાં થાય. ડાંગ અને સાલ્હેર પ્રદેશો આ અન્યાયનો દાખલો છે. વળી હવે ધરમપુર, વાંસદા અને સાગબારા પ્રદેશોમાં પણ મરાઠી ભાષા દાખલ કરવાની ચર્ચાએ જોર પકડયું હતું.

5. ગુજરાતમાં જે તે ઘટનાઓ બનતી તેની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અસર વિવિધ છાપાંઓ સામાયિકો, લેખો તથા પત્રિકાઓ મારફત ગામડાના લોકો સુધી પહોંચવા લાગી. જેના પરિણામે 1957ની ચૂંટણીમાં જનતા પરિષદ પક્ષનો ભવ્ય વિજય થયો. જેથી મોટો જનમત મહાગુજરાત આંદોલન તરફેણમાં હતો. ગુજરાત પ્રજાના આર્થિક ઉધ્ધાર અને વિકાસ માટે હવે પોતે જ પોતાના ઘરની આર્થિક વ્યવસ્થા સંભાળી લે અને સત્તાને જોરે તેનું શોષણ કરી રહેલ મહારાષ્ટ્રથી પોતાનો પીછો છોડાવે. જો તેમ થાય તો જ આપણો આર્થિક વિકાસ આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે સાધી આપણે સમર્થ બની શકીએ. મહાગુજરાત રચના તે આજનો પ્રાણપ્રશ્ન છે, તેમ લોકો માનતા થયા.

આમ વિવિધ પરિબળો સંયુક્ત પરિણામ સ્વરૂપે 'મહાગુજરાત આંદોલન' વધારે તીવ્ર ગતિ પકડી. આખરે 19-04-1960 ના રોજ ભારતની સંસદે મુંબઈ રાજયનું વિભાજન કરવાનું બીલ પસાર કર્યું. 23-04-1960 ના રોજ રાજયસભાએ પણ વિસર્જન બિલની મંજૂરી આપી દીધી. 25-04-1960ના રોજ રાષ્ટ્રપતિએ મુંબઈના

વિભાજન ખરડા પર સહી કરી દીધી અને સરકારી ગેઝેટમાં તે જ દિવસે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું. 25-04-1960ના રોજ નવા પ્રધાનમંડળ અને નાયબપ્રધાન મંડળોની યાદી જાહેર કરવામાં આવી.

આમ, આખરે દરેક ગુજરાતીનું સ્વપ્ન સાકાર થયું. 01-05-1960ના રોજ મહાત્મા ગાંધીના હરિજન આશ્રમ સાબરમતીના કિનારે મુઠ્ઠી ઉંચેરા તપસ્વી રવિશંકર મહારાજના હસ્તક ગુજરાતનો સ્થાપના દિવસ ઉજવાયો અને મહાત્મા ગાંધીની મૂક સાક્ષીએ નવા પ્રધાનમંડળે પ્રતિજ્ઞા લીધી.

ગુજરાત રાજ્યનો સ્થાપના સમયથી જ આર્થિક વિકાસમાં અગ્રવિકસિત રાજ્યોમાં સમાવેશ થાય છે. તેની ઓળખ પણ ઔદ્યોગિક રાજ્યમાં થાય છે. વિદ્યાર્થી મિત્રો આપણે ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના બાદ આર્થિક વિકાસમાં જે હરણફાળ ભરી છે તે દરેક ક્ષેત્રે જેવાં કે ઔદ્યોગિકક્ષેત્ર, પરિવહન, આરોગ્ય, શિક્ષણ, વીજળી, બેંકિંગ વ્યવસ્થા વગેરેની ચર્ચા આપણે અલગ આગના એકમોમાં કરેલી છે. જેના અભ્યાસથી ગુજરાત રાજ્યના વિકાસને જાણી શકાય છે.

4.3 ગુજરાતના જિલ્લાઓ :

1 મે 1960ના રોજ બોમ્બે રાજ્યના ઉત્તર ભાગના 17 જિલ્લાઓમાંથી ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ જિલ્લાઓમાં અમદાવાદ, અમરેલી, બનાસકાંઠા, ભરુચ, ભાવનગર, ડાંગ, જામનગર, જૂનાગઢ, ખેડા, કચ્છ, મહેસાણા, પંચમહાલ, રાજકોટ, સાબરકાંઠા, સુરત, સુરેન્દ્રનગર અને વડોદરાનો સમાવેશ થાય છે. વળી વહીવટી અનુકૂળતા અને આર્થિક આયોજનને વધુ સાર્થક બનાવવા સમયાંતરે નવા જિલ્લાઓની રચના કરવામાં આવી છે.

1964માં ગાંધીનગર જિલ્લો અમદાવાદ અને મહેસાણાના ભાગોમાંથી રચવામાં આવ્યો. 1966 વલસાડ જિલ્લાને સુરતમાંથી વિભાજન કરીને રચના કરવામાં આવી. 1997માં નવા પાંચ જિલ્લાઓ આણંદ, દાહોદ, નર્મદા, નવસારી અને પોરબંદરની રચના કરવામાં આવી. ત્યારબાદ પાટણ જિલ્લાની બનાસકાંઠા અને મહેસાણા ના વિસ્તારમાંથી રચના કરવામાં આવી. 2007માં તાપી જિલ્લાની રચના કરવામાં આવી.

15 ઓગસ્ટ, 2013ના રોજ સાત નવા જિલ્લાઓની રચના કરવામાં આવી. જેમાં અરવલ્લી, બોટાદ, છોટા ઉદેપુર, દેવભૂમિ દ્વારકા, મહીસાગર, મોરબી, ગીર સોમનાથ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આમ વર્તમાન સમયે ગુજરાત રાજ્યમાં કુલ 33 જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે. તેમાંથી કચ્છએ વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ સૌથી મોટો અને ડાંગએ સૌથી નાનો જિલ્લો છે. જયારે વસ્તીની દ્રષ્ટિએ અમદાવાદ સૌથી મોટો અને ડાંગ સૌથી નાનો જિલ્લો છે. વસ્તી ગીચતા સૌથી વધારે સુરત જિલ્લામાં છે અને સૌથી ઓછી કચ્છ જિલ્લામાં જોવા મળે છે. આમ ગુજરાતમાં 33 જિલ્લાઓ અને 250 તાલુકાનો સમાવેશ થાય છે.

4.4 ગુજરાતમાં વહીવટી વ્યવસ્થા :

સ્થિરતા સાથે આર્થિક વિકાસ થાય.વિકાસની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે તેમજ દરેકને વિકાસની તકો સમાન રીતે મળે તે હેતુથી આર્થિક બાબતોમાં રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ મહત્ત્વનો છે તે આપણે જાણીએ છીએ. ભારત દેશની ભૌગોલિક તેમજ જનસંખ્યાની દ્રષ્ટિએ વિશાળતા જોતાં કાર્યો અને જવાબાદારીઓનું વિભાજન હોવું પણ જરૂરી છે. આપણે આ એકમમાં અગાઉ જોયું તેમ વહીવટી સરળતાને ધ્યાનમાં રાખતા મહારાષ્ટ્ર

રાજ્યનું મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત એમ બે રાજ્યોમાં 1960ના વર્ષમાં વિભાજન થયું. સમગ્ર ભારતની વાત કરીએ તો આવાં જ કારણોસર એટલે કે વહીવટી સરળતા માટે ભારતે સમવાતંત્ર તંત્રને અપનાવેલ છે. સમવાયી પ્રકારની વ્યવસ્થામાં રાજ્ય તથા કેન્દ્ર સરકારનાં કાર્યો કે ફરજો અને રાજ્યની આવકના સ્ત્રોતોનું વિભાજન કરેલું હોય છે. આ વ્યવસ્થા અનુસાર ગુજરાત રાજ્યનાં કાર્યો અને ફરજો તથા રાજ્યને કેન્દ્ર તરફથી મળતી સહાય બાબતે આપણે હવે પછીના મુદ્દામાં અભ્યાસ કરવાનાં છીએ. અહીં આપણે રાજ્યની આર્થિક બાબતોના વ્યવસ્થાતંત્રનો પરિચય મેળવવાનાં છીએ.

સરકાર દ્વારા આર્થિક કાર્યો સફળતાપૂર્વક પાર પાડવા માટે આર્થિક આયોજન કરવામાં આવે છે. આ રીતે આયોજન માત્ર કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા જ નહિ પરંતુ રાજ્ય સરકાર દ્વારા રાજ્ય કક્ષાએ જિલ્લા તથા તાલુકા કક્ષાએ પણ થતું હોય છે. તેને વિકેન્દ્રીત આયોજન કહે છે. આયોજન કરતી વખતે લક્ષ્યાંકોના સંદર્ભમાં ઉપલબ્ધ સાધનો અને પૂર્ણ થવાના સમયગાળાનો અંદાજ કાઢવામાં આવે છે. આમ, ત્રણ વર્ષ, સાત વર્ષ, પંદર વર્ષ કે કયારેક વાર્ષિક આયોજન પણ કરવામાં આવે છે.

1. આ પ્રકારનાં આયોજન દ્વારા રાજ્ય સરકાર તેની નીતિઓ પણ જાહેર કરતી હોય છે. જે રાજ્યના વેપાર ઉદ્યોગ, રોજગારી વગેરે જેવાં અનેક પાસાંઓથી સમગ્ર અર્થતંત્રને અસર કરે છે. આમ, સરકારની નીતિ જનસામાન્યને પણ સ્પર્શે છે. પ્રજા તેને અનુલક્ષીને પોતાના વ્યવહારમાં લગતા કે અન્ય આર્થિક નિર્ણયો લે છે. તેથી રાજ્યની વહીવટી પ્રક્રિયાઓમાં અર્થશાસ્ત્રની દષ્ટિએ આયોજન વિભાગનું સ્થાન મહત્ત્વનું બને છે. કારણ કે તેનાથી જ રાજ્યના આર્થિક લક્ષ્યાંકો માટે ઉપલબ્ધ સાધનોનું આકલન ફાળવવા અને લક્ષ્યપ્રાપ્તિની રીત નક્કી થતી હોય છે.

અહીં આપણે ગુજરાતના વહીવટી વિભાગ તરીકે આયોજન વિભાગ Planning Division નો પરિચય મેળવીશું.

- આધુનિક રાજ્યો માત્ર પોલીસ રાજ્યો (Police State) ન રહેતાં કલ્યાણ રાજ્યો (Welfare State) બન્યાં છે. જે પ્રજાની આર્થિક સુખાકારી અને આર્થિક વિકાસમાં સક્રિય રસ લેતાં હોય છે. વળી, રાજ્ય જુદાં જુદાં વહીવટ, આંતરિક કાયદો અને આર્થિક વિકાસમાં સક્રિય રસ લેતાં હોય છે. વળી, રાજ્યે જુદાંજુદાં વહીવટી આંતરિક કાયદો અને સુરક્ષાને પણ રાજ્ય સરકારુ પૂરી પાડવાની હોય છે. આમ, પ્રજાનો વિકાસ તથા રાજ્ય બાબતોમાં પરોક્ષ તેમજ પ્રત્યક્ષ રીતે પણ પ્રવેશ કરતી હોય છે.

4.4.1 ગુજરાતનાં વહીવટી કાર્યોનું વિભાજન :

સમગ્ર ગુજરાતનો વહીવટી જનરલ એડમિનિસ્ટ્રેશન ડિપાર્ટમેન્ટ એટલે કે સામાન્ય વહીવટી વિભાગ (GAD) દ્વારા કરવામાં આવે છે. યછઠ્ઠ ને પાંચ પેટા વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે.

૧. કર્મચારીગણ (Personnel Division)

૨. આયોજન પ્રભાગ (Planning Division)

૩. વહીવટી સુધારણા અને તાલીમ પ્રભાગ (Administrative Reforms & Training Division)

૪. બિનનિવાસી ભારતીય વિભાગ (Non Residence Indian Division)

૫. ચૂંટણી વિભાગ (Election Division)

આમ, આયોજન વિભાગ એ સામાન્ય વહીવટ વિભાગ પૈકીનો એક છે. આ વિભાગમાં રાજ્યની પ્રાથમિકતાના આધારે આર્થિક લક્ષ્યાંકનો નક્કી કરવામાં આવે છે તથા તે સંદર્ભે રાજ્ય પાસે ઉપલબ્ધ સાધનોની આકારણી અને ફાળવણી પણ કરવામાં આવે છે. આ સમયે કેન્દ્રીય આયોજન પંચ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી વ્યૂહાત્મક નીતિ સાથે પણ સંકલન સાધવામાં આવે છે અને યોજનાઓ ઘડવામાં આવે છે.

4.4.2 અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામકની કચેરી, મૂલ્યાંકન નિયામકની કચેરી તેમ જ ગુજરાત સામાજિક આંતરમાળખાંકીય વિકાસ બોર્ડ જેવી જુદી જુદી કચેરીઓ દ્વારા કામગીરી કરવામાં આવે છે.

આયોજન વિભાગની કામગીરી મુખ્યત્વે ચાર શીર્ષકો હેઠળ સમજી શકાય.

(ક) યોજનાઓનું ઘડતર : પંચવર્ષીય યોજનાઓ અને વિકાસ યોજનાઓ.

(ખ) રાજ્યની યોજનાઓ અને ફ્લેગશીપ કાર્યક્રમોનું મોનીટરીંગ

(ગ) વિકેન્દ્રીકરણ જિલ્લા આયોજનનું ઘડતર, અમલીકરણ અને મોનીટરીંગ

(ઘ) આયોજન વિભાગ હેઠળની ખાતાંના વડાની કચેરીઓના કર્મચારીઓનું વ્યવસ્થાપન અને વહીવટ.

આ કામગીરી માટે જુદી જુદી કચેરીઓ હોય છે. જેમ કે આ કચેરીઓની કામગીરીને અહીં આપણે ટૂંકમાં જાણીએ.

અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામકની કચેરી :

- રાજ્યની આર્થિક બાબતોને લગતી અગત્યની આંકડાકીય માહિતીનું એકત્રીકરણ, સંકલન અને પૃથક્કરણ કરવાની કામગીરી.
- રાજ્યના સામાજિક આર્થિક વિકાસ સંદર્ભની જાણકારી અર્થે સામાજિક, આર્થિક અભ્યાસો, મોજણી અને ગણતરીનું આયોજન કરવાની કામગીરી.
- રાજ્યનાં ઘરગથ્થું ઉત્પાદનના અંદાજોનું સંકલન અને તેને તૈયાર કરવાની કામગીરી.

મૂલ્યાંકન નિયામકની કચેરી :

આર્થિક યોજનાઓ પાછળ મોટા પ્રમાણમાં નાણાકીય ખર્ચ થતો હોય છે. કાર્યમાં વિલંબથી ખર્ચમાં પણ વધારો થાય છે. યોજનાની પૂર્તિ થવામાં વિલંબ, અડચણો વગેરેનું યોજનાના વિવિધ તબક્કે મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. આ કચેરી દ્વારા મૂલ્યાંકન માટેના અભ્યાસોનું આયોજન તેની કાર્યપદ્ધતિ, ક્ષેત્રીય કામગીરીમાં પત્રકો તૈયાર કરવાં ક્ષેત્રીય કાર્ય દ્વારા માહિતીનું એકત્રીકરણ, કોષ્ટકીકરણ, પૃથક્કરણ અને અહેવાલ લેખનનો સમાવેશ થાય છે. મૂલ્યાંકન અભ્યાસનો અહેવાલ પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

ગુજરાત સામાજિક આંતરમાળખાંકીય વિકાસ બોર્ડ :

કોઈ પણ અર્થતંત્રનો વિકાસ તેનાં સામાજિક આંતરમાળખાં ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે. સામાજિક આંતરમાળખામાં શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય, મહિલા અને બાળકલ્યાણ, સ્વચ્છતા પાણી પુરવઠો, કુટિર ઉદ્યોગો વગેરે જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતની માનવ વસ્તી સંપત્તિ બને તથા છેવાડાની વ્યક્તિનો પણ વિકાસ થાય તથા તે વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહમાં ભળીને પોતાનું યોગદાન આપી શકે તે હેતુ સામાજિક આંતરમાળખાંકીય વિકાસ બોર્ડનો છે. રાજ્યની સંશોધન સંસ્થાઓ તેમજ યુનિવર્સિટી સાથે મળીને માનવ વિકાસ સૂચક તૈયાર કરવામાં આવે છે.

રાજ્ય દ્વારા માનવ વિકાસને સ્પર્શતી સેવાઓ પૂરી પાડીને સમતોલ વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે. જેમાં વિશેષ ક્ષેત્રોના વિકાસ માટે પણ યોજનાઓ હોય છે. જેમ કે સાગરખેડૂ સર્વાંગી વિકાસ યોજના, વનબંધુ કલ્યાણ યોજના અને વિકાસશીલ તાલુકાઓની યોજનાઓ અને ખાસ પદ્ધતિ વિસ્તાર યોજના પર વિશેષ ધ્યાન અપાય છે.

આ સામાન્ય વહીવટ વિભાગના મુખ્ય સચિવ હોય છે, જે જુદા જુદા વિભાગોના સચિવોની સહાયથી સમગ્ર વહીવટી વિભાગનું સંચાલન કરે છે.

આમ, આપણે જોયું કે રાજયસ્તરની યોજનાઓનું ઘડતર, સાધન ફાળવણી ફાળવેલાં સાધનોથી થયેલાં કાર્યોનું મૂલ્યાંકન વગેરે જેવી આર્થિક બાબતો આયોજના વિભાગમાં થાય છે. આ સમગ્ર કાર્ય જિલ્લા કક્ષાએ આયોજન મંડળ હોય જેના અધ્યક્ષ પ્રભારીમાંથી જે રાજયના કેબિનેટ મંત્રી હોય છે અને ઉપાધ્યક્ષ કલેકટર હોય છે. જયારે આયોજન અધિકારી સભ્ય સિચવ હોય છે. આમ આયોજન પ્રક્રિયા વિકેન્દ્રિ રીતે થાય છે.

4.4.3 ગુજરાતની પંચવર્ષીય યોજનાઓ :

ગુજરાતની સ્થાપનાથી એટલે કે વર્ષ 1960 થી વર્ષ 2016-17 સુધી કુલ 12 પંચવર્ષીય યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. બારમી પંચવર્ષીય યોજનાનો સમયગાળો 2012-13 થી 2016-17 નો હતો. આ યોજનાનું કુલ કદ 3,46,352.89 હતું. નીચેનાં કોષ્ટકમાં બારમી યોજનાની નાણાકીય ફાળવણી દર્શાવવામાં આવી અને જેમાં તમે જોઈ શકો છો કે સૌથી વધુ એટલે કે કુલ ફાળવણીના 47.09% સામાજિક સેવાઓ માટે ફાળવવામાં આવેલ છે. જેમાં શિક્ષણ સ્વાસ્થ્ય વગેરે જેવી સુવિધાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જેવી સુવિધાઓનો સમાવેશ કરવામાં માટે 16.71% તથા પરિવહન માટે 9.31% ફાળવવામાં આવેલ છે. આમ, જે ક્ષેત્ર માટે વધારે સાધનોની જરૂર હોય તેને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે. જેમાં ઉર્જા પણ મુખ્ય ક્ષેત્ર છે.

ગુજરાતમાં વાર્ષિક યોજનાઓ :

ગુજરાતમાં વિકેન્દ્રિત જિલ્લા આયોજન કાર્યક્રમ હેઠળ વાર્ષિક યોજના માટે ફાળવણી કરવામાં આવે છે. જેમાં ભૌગોલિક રીતે પછાત વિસ્તાર માટેની જોગવાઈ, સ્થાનિક અગત્યતા અનુસાર ફંડની જોગવાઈ સથનિક રાષ્ટ્રીય પર્વની ઉજવણી માટેની ફાળવણી વિકાસશીલ તાલુકાઓ માટેની જોગવાઈ વગેરે જેવા મુદ્દાઓને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.

આમ, વિકેન્દ્રીત આયોજન પાછળનો હેતુ ગુજરાતમાં રહેલી પ્રાદેશિક ભિન્નતા અને વિશેષતાઓને આધારે સાધન ફાળવણી કરવાનો છે. જેથી સમતોલ વિકાસનો હેતુ સિદ્ધ થઈ શકે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં આ પ્રકારે થતું યોજનાકીય ફાળવણીનું પ્રમાણ વધતું ગયું છે. જે નીચેનાં ટેબલ પરથી જાણી શકાય છે.

ટેબલ 4.1

વર્ષ	કરોડ રૂપિયા
2013-14	1029.75
2014-15	1054.24
2015-16	1168.25
2017-18	1211.65
2018-19	1217.00

Source :www.planing.gujarat.gov.in/five-year_plan.htm.

ગુજરાતમાં પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં ફાળવણી

ટેબલ 4.2

યોજના	ફાળવણી લાખ
10 (2002-07)	47,000
11 (2007-12)	1,28,500
12 (2012-17)	34,63,52.89

Source :www.planing.gujarat.gov.in/five-year_plan.htm.

ટેબલ 4.1 અને 4.2 જોતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે યોજનાકીય ફાળવણીમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો ગયો છે. આ બાબત રાજ્યની આર્થિક બાબતોમાં સક્રિયતા તથા વિકાસલક્ષી દૃષ્ટિકોણનો પરિચય આપે છે.

4.4.4 પંચવર્ષીય યોજનાઓનું મૂલ્યાંકન :

કેન્દ્રમાં કે રાજ્યસ્તરે થતી યોજનાકીય ફાળવણી અને તેનું મૂલ્યાંકન એક અલગ જ વિસ્તૃત મુદ્દો બને છે. વળી, આ એકમ ગુજરાતના આર્થિક વહીવટનો પરિચય આપવા માટેનું હોવાથી અહીં તેના અમુક મહત્ત્વના મુદ્દાઓનો અભ્યાસ કરીએ.

ગુજરાતમાં આયોજનની સિદ્ધિઓ :

1. ઉત્પાદનમાં વધારો
2. માર્ગ પરિવહન સડક, રોડ રસ્તાઓ –પાકા રસ્તાઓની લંબાઈ
3. શૈક્ષણિક સુવિધાઓમાં વધારો.

3.1 ગ્રોસ એનરોલમેન્ટ રેશિયો અને સાક્ષરતાદર :

4. સિંચાઈ (નર્મદા અન્ય) પૂરનિયંત્રણ અને અન્ય કુદરતી આપત્તિઓ સમયે જાનમાલની સુરક્ષા
5. કૃષિ ઉત્પાદનમાં વધારો

1. ગુજરાતમાં વીજ ઉત્પાદન વર્ષ 2015-16 માં 103138 મિલિયન યુનિટથી વધીને વર્ષ 2018-19 માં 121939 મિલિયન યુનિટ થયેલ છે. જે વિગત ટેબલ 4.3 માંથી જોઈ શકાય છે.

ટેબલ 4.3

વર્ષ	વીજ ઉત્પાદન (મિ.યુ)
2015-16	103138
2016-17	104284
2017-18	110543
2018-19	121939

Source :સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા 2019-2020 ગુજરાત રાજ્ય અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામકની કચેરી, ગાંધીનગર.

2. પ્રાથમિક શિક્ષણનાં પ્રમાણમાં વધારો :

પ્રાથમિક શિક્ષણ (ધોરણ –5 થી 8) માં શાળા છોડવાનો દર વર્ષ 2001-02 માં 37.22 થી ઘટીને વર્ષ 2018-19 માં 4.48 થયો છે. તથા ધોરણ (1 થી 5) માં 2001-02 માં 20.50 જેટલો હતોજે ઘટીને 2018-19માં 1.40 થયો છે. ગુજરાત સરકારના શાળા પ્રવેશોત્સવ જેવા કાર્યક્રમોની આ સફળતા ગણી શકાય.

3. સ્વાસ્થ્યસુવિધાઓ :

કોઈપણ પ્રદેશમાં બાળમૃત્યુદર એ તે પ્રદેશનાં સ્વાસ્થ્યની સુવિધાઓ જાણવાનો માપદંડ કહી શકાય. ગુજરાતમાં બાળ મૃત્યુદર વર્ષ 2002 માં 60 હતો જે ઘટીને 2017 માં 30 થયો હતો. ગુજરાત સરકારી ખાનગી ક્ષેત્ર સાથે મળીને સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓનો પ્રસાર કરવાની નીતિ પ્રશંસનીય કહી શકાય. આ યોજનાથી નિમ્ન આવક ધરાવતાં લોકો પણ ઉત્તમ સુવિધાઓ ધરાવતી હોસ્પિટલોમાં સારવાર લઈ શકે છે. મુખ્યમંત્રી અમૃતમ (MA) યોજના પબ્લિક પ્રાઈવેટ પાર્ટનરશીપ (PPP) નું એક સુંદર ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

4. પરિવહન :

ગુજરાતમાં રેલ્વે, રસ્તાઓ, જળમાર્ગ, હવાઈસેવા વગેરેનો સારો વિકાસ થયો છે. વર્ષ 2015-16 માં રાજ્યમાં રસ્તાઓની કુલ લંબાઈ 80,768 કિલોમીટર હતી. જે 2016-17માં વધીને 81,246 કિલોમીટર એટલે કે કુલ રસ્તાઓના 97.82% પાકા રસ્તાઓની લંબાઈ હતી.

5. આધુનિક ટેકનોલોજીની જનસામાન્યને પ્રાપ્તિ :

ગુજરાતમાં 55 શહેરોમાં વાઈ-ફાઈ દ્વારા ફ્રી ઈન્ટરનેટ સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

6. માથાદીઠ આવકમાં વધારો ગુજરાત રાજ્યની માથાદીઠ આવકમાં સતત વધારો થતો જોવા મળ્યો છે, જે ટેબલ નં. 4.4 પરથી જાણી શકાય છે.

ટેબલ નં. 4.4

વર્ષ	માથાદીઠ આવક(ચાલુભાવે) રૂપિયામાં
2013-14	1,13,139
2018-19	1,97,447

7. ગુજરાતમાં કૃષિ અને સંલગ્ન ક્ષેત્રોનાં ઉત્પાદનમાં વધારો :

કૃષિક્ષેત્રને વિસ્તૃત અર્થમાં જોતાં તેમાં પશુપાલન,દૂધ ઉત્પાદન, બાગાયની પાકો વગેરેને પણ અન્ય પરંપરાગન કૃષિ ઉત્પાદનોની સાથે સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે. (મત્સ્ય ઉદ્યોગ) આ વિગતો આ અભ્યાસક્રમનાં આગળ આપેલાં કૃષિક્ષેત્ર બાબતમાં એકમોમાંથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

આમ, આપણે જોયું કે ગુજરાત રાજ્ય તેની પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં જુદાંજુદાં ક્ષેત્રે પ્રાથમિકતાના આધારે ફાળવણી કરે છે તથા વિકાસ સાધે છે. ભૂકંપ ચક્રવાત જેવી કુદરતી આપત્તિ અંગેની આગોતરી જાણકારી આધુનિક ટેકનોલોજીની મદદથી વિકાસલક્ષી કામો વગેરે અપનાવીને સતત આગળ વધી રહ્યું છે.

4.5 સમાવાયતંત્રમાં ગુજરાત રાજ્યનાં કાર્યો અને કેન્દ્ર તરફથી મળતી આર્થિક સહાય :

ભારત એક સમવાયતંત્રી દેશ છે. ભારતમાં બંધારણની કલમ-1 અનુસાર દેશ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનો બનેલો સંઘ છે. ઉપરાંત 1992માં 73મો અને 74મો બંધારણ પાલિકાઓનો સમાવેશ પણ ત્રીજા સ્તરની સરકાર તરીકે કરવામાં આવેલ છે. આ ભારતમાં ત્રિસ્તરીય સમવાયતંત્ર છે તેમની વચ્ચે કામો અને સત્તાની વહેંચણી થયેલ છે. તેથી સમવાયંત્રનો અર્થ એ થાય કે સરકારનાં વિવિધ સ્તરો વચ્ચે કાર્યો અને સત્તાઓની યોગ્ય વહેંચણી થાય. જેથી તમામ સ્તરની સરકારો તેમનાં કાર્યો યોગ્ય રીતે કરી શકે. કેન્દ્ર સરકાર તરફથી રાજ્ય સરકારોને અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને ત્રણ રીતે નાણાં મળે તેની જોગવાઈ બંધારણમાં કરવામાં આવી છે.

1. નાણાં પંચની ભલામણ મુજબનુંઅનુદાન
2. સહાયક અનુદાન
3. લોન

અત્યારે રાજ્યોને કેન્દ્ર, પુરસ્કૃત યોજનાઓ માટે સહાયક અનુદાન મળે છે અને તે ઉપરાંત રાજ્યોની પોતાની યોજનાઓ સહિતની બીજી કેટલીક બાબતો માટે પણ અનુદાન સહાય મળે છે.

રાજ્યો અને કેન્દ્ર વચ્ચે સત્તાના અને કાર્યોના વિભાજન માટે બંધારણમાં ભાગ-11ના પ્રકરણ-1ની કલમ 246 અનુસાર અનુસૂચિ-7 આપવામાં આવી છે. જેમાં ત્રણ યાદીનો સમાવેશ થાય છે.

1. સંઘ યાદી : કેન્દ્ર સરકારે અથવા સંઘે કરવાનાં કામોની યાદી
2. રાજ્ય યાદી : રાજ્ય સરકારે કરવાનાં કામોની યાદી
3. સંયુક્ત યાદી : કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર બંને

જે કામો કરી શકે તેવાં કામોની યાદી ડિસેમ્બર 2015ની સ્થિતિએ સંઘ યાદીમાં 100 અને રાજ્ય યાદીમાં 61 કામોની યાદી અને સંયુક્ત યાદીમાં પર વિષયોનો સમાવેશ કરાયો હતો. 73માં બંધારણ સુધારાથી અનુસૂચિ-11 દાખલ કરવામાં આવી અને તેમાં પંચાયતો માટે 29 કામોની યાદી આપવામાં આવી તથા 74માં બંધારણ સુધારા અનુસાર અનુસૂચિ-12 ઉમેરીને પાલિકાઓને18 કામો સોંપવામાં આવ્યા છે. પરંતુ પંચાયતો કે પાલિકાઓને વેરા નાખવાની સત્તા આપવામાં આવેલ નથી. કારણ કે બંધારણ તેમને કાયદો કરવાની સત્તા સોંપતું નથી. આ સંદર્ભે રાજ્યોએ કરવાનાં કામોનો આપણે ટૂંકમાં જોઈએ.

1. બંધારણીય જોગવાઈઓ :

1. કલમ-268 : કેન્દ્ર સરકાર જકાત નાખે પણ રાજ્યો ઉઘરાવી અને વાપરે ઔષધીય અને શૌચાલય સંબંધી ચીજો પરની જકાત ભારત સરકાર નાખે એમ સંઘ ચીજો પરની જકાત ભારત સરકાર નાખે એમ સંઘ ચીજો કહેવાય, પણ રાજ્યો ઉઘરાવે અને રાજ્યો જ તે વાપરે.

2. કલમ-268(A): સેવા વેરો કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્યો ઉઘરાવે અને વાપરે અને તે માટેની પદ્ધતિ સંસદ કાયદો કરીને નક્કી કરે.

૩. કલમ-269: કેન્દ્ર સરકાર વસ્તુની આંતરરાજ્ય ખરીદી અને વેચાણ પર વેરા નાખે અને ઉઘરાવે અને આવક રાજ્યોને આપે.

4. કલમ-275 : સંસદ કાયદો કરીને રાજ્યોને ભારત એકત્રિત નિધિમાંથી સહાયક અનુદાન આપી શકે છે અને તે જુદાં જુદાં રાજ્યો માટે અલગ અલગ હોઈ શકે.

1. કાયદાકીય કાર્યો : રાજ્યોને કરવાનાં થતાં કાર્યોની યાદીમાં કુલ 61 બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાં, પોલિસ દળ, સ્વાસ્થ્ય અને રાજ્યની પરિવહન સેવા, જમીન અંગેની નીતિઓનું ઘડતર વીજળીનું ઉત્પાદન અને વિતરણ, ગામડાંઓનો વહીવટ વગેરે જેવાં કાર્યો રાજ્યોએ કરવાનાં થાય છે. આ કાર્યો સંબંધે બધાં રાજ્યોમાં એકસૂત્રતા હોય તે ઈચ્છવાયોગ્ય છે. જો કે તેમાં સમાનતા હોવી જરૂરી નથી. ઉદાહરણ તરીકે જમીન અંગેની નીતિ તો રાજ્યમાં જમીનનું પ્રમાણ અને પ્રકાર વગેરેને આધારે બધા જ રાજ્યોની જમીન વિષયક નીતિ એકસરખી ન પણ હોય.

કેન્દ્ર સાથે મળીને સંયુક્ત રીતે કરવાનાં કાર્યો.

આ વિભાગમાં કુલ 51 કાર્યોની યાદી છે. જેમાં લગ્ન અને છૂટાછેડા, કૃષિની જમીન સિવાયનું સંપત્તિનું હસ્તાંતરણ, શિક્ષણ, કરારો, ટ્રસ્ટો, સિવિલ પ્રોસીજર, અદાલતનો અનાદર, ખાદ્ય પદાર્થોમાં ભેળસેળ અને છેતરપિંડી, દવાઓ અને ઝેરી પદાર્થો, આર્થિક અને સામાજિક આયોજન, ટ્રેડ યુનિયન, શ્રમિક કલ્યાણ, વીજળી, સમાચારપત્રો, પુસ્તકો અને દવાખાનાં, સ્ટેમ્પ ડયૂટી વગેરે જેવી બાબતો સમાવિષ્ટ છે.

(ખ) કારોબારી કાર્યો :

કેન્દ્ર અને રાજ્યોના સ્વતંત્ર કારોબારી કર્મચારીઓ હોય છે. સામાન્ય રીતે કેન્દ્ર દ્વારા રાજ્યના કારોબારી/વહીવટી કાર્યોમાં દખલ કરવામાં આવતી નથી. જો કે વિશિષ્ટ સંજોગોમાં રાષ્ટ્રપતિશાસન સમયે કેન્દ્રને આ બાબતે સત્તા મળેલી છે. રાજ્યો તેનાં કારોબારી, વહીવટી કાર્યો કરતી વખતે કેન્દ્રના નિર્ણયો અને કાયદાઓની ઉપરવટ જઈ શકતું નથી. જો તેમ કરવામાં આવે તો તે રાજ્યમાં રાષ્ટ્રપતિશાસન લાગુ પાડવામાં આવે છે.

- નાણાકીય કાર્યો :

બંધારણની કલમ 282 રાજ્યોને પ્રજાહિતમાં નાણાકીય સાધનો ખર્ચ કરવાની સ્વતંત્રતા આપે છે. રાજ્યો કેન્દ્ર સરકારની મંજૂરીથી અમર્યાદિત રીતે નાણાં ઉછીનાં પણ લઈ શકે છે. જો કે તે માટે કેન્દ્ર સરકારનાં કેટલાંક ધારાધોરણોનું પાલન કરવું પડે છે. રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નાણાપંચની રચના પણ કરવામાં આવે છે. જેના વિષે આ જ એકમમાં આગળ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવેલું છે. જો દેશમાં કોઈપણ ભાગમાં નાણાંકીય સ્થિરતા જોખમાતી લાગે તો રાષ્ટ્રપતિ સંસદની મંજૂરીથી નાણાકીય કટોકટી જાહેર કરી

શકે.

5. કલમ-354 : જો કટોકટી લદાયેલી હોય તો આવકની વહેંચણી અંગે જો જોગવાઈ બંધારણમાં કલમ 268 થી 279 સુધીમાં કરવામાં આવી છે તે લાગુ ન પડે.

6. કલમ-356: રાજ્યોમાં રાષ્ટ્રપતિશાસન જાહેર કરીને કેન્દ્ર સરકાર રાજ્યોની તમામ સત્તાઓ પોતાના હસ્તક કરી શકે છે.

કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારો વચ્ચેના નાણાકીય સંબંધો તનાવભર્યા રહ્યા છે. કારણ કે કેન્દ્ર સરકાર પાસે એવા વેરા છે કે જે મૂલ્યસાપેક્ષ છે. એટલે કે તે વેરાનાં દરમાં સહેજ વધારો કરવામાં આવે તો પણ આવકમાં મોટો વધારો થાય છે. જ્યારે રાજ્ય સરકાર પાસે વેટ સિવાયના બાકીના બધા જ વેરાઓ મૂલ્ય અનપેક્ષ છે કે જેમાં બધામાં મોટો કરદરમાં વધારો કરતાં પણ આવકમાં વધુ મોટો વધારો થતો નથી. તેથી કેન્દ્ર પાસે વધુ આવક અને રાજ્ય પાસે ઓછી આવક જમા થાય છે. જો કે જી.એસ. ટી. ને કારણે પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થયો છે. આ ઉપરાંત કેન્દ્રની સહાય રાજ્યો માટે ખૂબ જ મહત્ત્વની હોય છે. જેમ કે ગુજરાત સરકારના 2017-18ના બજેટમાં કેન્દ્રની સહાય કુલ બજેટના લગભગ ૨૨ ટકા જેટલી હતી.

આમ રાજ્યો પાસે આવક ઓછી અને કામો વધારે એવી જે સમસ્યા ઊભી થઈ તેનો ઉકેલ બંધારણમાં જ નાણાં પંચની રચનાની જોગવાઈ કરીને લાવવામાં આવ્યો.

5. નાણાંપંચ નીચે મુજબની રાષ્ટ્રપતિને ભલામણ કરશે.

A. વહેંચણીપાત્ર ભંડોળ નક્કી કરવું.

B. રાજ્યો માટેની કુલ રકમમાંથી રાજ્યો વચ્ચે વહેંચણી કરવી અને તે અંગેનાં ધોરણો નક્કી કરવાં.

C. ભારતની એકત્રિત નિધિમાંથી સહાયક અનુદાન તરીકે રાજયોનેઆપવાની રકમ અંગેના સિદ્ધાંતો નક્કી કરવા.

D. રાજ્ય નાણાંપંચની ભલામણોને આધારે રાજ્યોમાં પંચાયતો અને પાલિકાઓનાં સંસાધનોને પૂરક બને તે રીતે રાજ્યોની એકત્રિત નિધિ વધારવા માટે પગલાં સૂચવવા.

E. નાણાંપંચ રાષ્ટ્રપતિને પોતાના અહેવાલ આપે છે. ત્યારબાદ રાષ્ટ્રપતિ કેન્દ્રના બન્ને ગૃહમાં રજૂ કરાવે છે.

દસમાં નાણાંપંચ સુધી કેન્દ્રસરકારની માત્ર આવકવેરા અને આબકારી જકાતની ચોખ્ખી આવકની વહેંચણી રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં કરતાં હતા. જ્યારે અગિયારમાં નાણાંપંચથી કેન્દ્ર સરકારની લગભગ બધા વેરાની આવક વહેંચવાનું વલણ અપનાવવામાં આવ્યું. 14માં નાણાં પંચ સુધી આવક વેરો, સંપત્તિ વેરો, કંપની વેરો, સેવા વેરો, આકારી જકાત અને કસ્ટમ જકાત એમ છ વેરાની ચોખ્ખી આવકમાંથી રાજયને હિસ્સો આપવામાં આવતો હતો. પરંતુ 2015-16માં સંપત્તિ વેરો નાબૂદ થતા બાકી રહેલા પાંચ વેરાની આવકમાંથી હિસ્સો આપવામાં આવે છે.

4.5.3 14માં નાણાંપંચનો અહેવાલ :

14 માં નાણાપંચના અધ્યક્ષ રિઝર્વ બેંકનાં ભૂતપૂર્વ ગવરર્નર વાય.વી.રેડ્ડી હતા. 14માં નાણાંપંચની ભલામણોનો ગાળો વર્ષ 2015 થી 2020નો પાત્ર ભંડોળ નક્કી કરવાં નીચે મુજબના ધોરણો ધ્યાનમાં લીધા હતા.

1. 1971ની વસ્તી ગણતરી વસ્તીને 17.5% અને 2011ની વસ્તીને 10% ભાર આપવામા આવ્યો હતો.

2. રાજ્યોના ભૌગોલિક વિસ્તારને 15% ભાર જયારે નાના રાજ્યો માટે લઘુતમ બે ટકા ભાર આપવામાં આવ્યો.
3. જંગલ-વિસ્તાર માટે 7.5% ભાર.
4. રાજકોષીય ક્ષમતા માટે 50% ભાર આપવામાં આવ્યો હતો.

આ, વહેંચણી પાત્ર ભંડોળમાં સૌથી વધારે ઉત્તરપ્રદેશ 17.959, બિહાર 9.665 ટકા, પશ્ચિમ બંગાળ 7.324, રાજસ્થાન 5.495% ભંડોળ ની વહેંચણી થતી. જયારે ગુજરાતને 3.084% કુલ ભંડોળમાંથી આવક મળતી હતી.

4.5.4 સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ :

1. કેન્દ્ર સરકારનું જે અનુદાન નાણાંપંચની ભલામણ અનુસાર મળે તે પાયાની સેવાઓ માટે ખર્ચ કરવો.
2. રાજ્યોને વસ્તીને 90% અને વિસ્તારને 10% ભાર આપીને પંચાયતો અને પાલિકાઓ માટે નાણાં આપવાં માથાદીઠ રૂા. 488ની ગણતરીએ અનુદાન આપવું.
3. પંચાયતોને મૂળભૂત અનુદાન 90%ને આધારે અને તેમની કામગીરીને આધારે 10% અનુદાન આપવું.
4. પાલિકાઓને 80% મૂળભૂત અનુદાન અને 20% તેની કામગીરીને આધારે અનુદાન આપવું.
5. પંચાયતો માટે બધું અનુદાન ગ્રામ-પંચાયતોને 2011ની વસ્તીને ધોરણે આપવું. બાકી રહેથી પંચાયતોની વ્યવસ્થા રાજ્ય સરકારો કરે.

આ ઉપરાંત આપત્તિ સંચાલન માટે રાજ્યો 10% અને કેન્દ્ર સરકાર 90%નાણાં આપે. પાંચવર્ષના ગાળા માટે 11 રાજ્યોને મહેસૂલી ખાધ પૂરવા રુ. 1,94,821 કરોડ આપવા.

કેન્દ્રના કેટલાક કરવેરા જોતા કે આવકવેરો, વારસાવેરો અને કેન્દ્રીય આબકારી જકાત વગેરેની વહેંચણી આવકમાંથી હિસ્સો નક્કી કરીને રાજ્યોને વહેંચવામાં આવે છે. આ વહેંચણી કયાં માપદંડને આધારે કરવી તે નાણાપંચ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી દરેક નાણાપંચ વસ્તીની માથાદીઠ આવક, આંતરમાળખું, ભૌગોલિક વિસ્તાર કર વસૂલાત પ્રયાસ અને રાજકોષીય શિસ્ત વગેરેને માપદંડો અલગ અલગ પ્રમાણમાં મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

સમગ્ર નાણાંપંચના આધારે સૌથી વધારે નાણાં સંદર્ભે ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, પશ્ચિમ બંગાળ,મધ્યપ્રદેશ, આંધ્રપ્રદેશ અને ઓરિસ્સાનો સમાવેશ થાય છે.

ટેબલ 4.5ના આધારે નાણાપંચનો અહેવાલ જોતાં નીચે પ્રમાણેના મુદ્દા ફલિત થાય છે.

* ગુજરાતને મળતી આવક સરેરાશ ત્રણ ટકા જેટલી છે. દશમાં નાણાંપંચ બાદ વસ્તીપ્રમાણ મહત્ત્વ ઘટાડીને આંતર માળખાકીય સુવિધાને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત રાજકીય શિસ્ત દાખવે તો તેને વધારે કેન્દ્રિય હિસ્સો મળે છે.
* ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર વસ્તીની ટકાવારી પ્રમાણ 4.91 અને 9.28 ટકા છે. જયારે તેને આવકમાંથી મળતો હિસ્સો 2.82% અને 4.63 ટકા છે. જયારે બિહારમાં વસ્તી ટકાવારી પ્રમાણ 10.37 ટકા છે. તેની મળતી આવક 11માં નાણાપંચ અનુસાર માળખાને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

* 14માં નાણાંપંચમાં વસ્તી 1971અને 2011 સંયુક્ત રીતે ધ્યાનમાં લેવામાં આવી હતી. આથી દક્ષિણ ભારતનાં જે રાજ્યોમાં વસ્તી વધારાનો દર ઘટયો છે તેની આવકમાં પણ ઘટાડો થયેલો જોવા મળે છે.

ટેબલ-4.5 10મા, 11મા, 12માં 13માં, 14માં વહેંચણીપાત્ર ભંડોળનું પ્રમાણ

ક્રમ	રાજ્ય	10માં નાણાંપંચ	11માં નાણાપંચ	12માં નાણાપંચ	13માં નાણાપંચ	14માં નાણાપંચ
1.	આંધ્રપ્રદેશ	8.375	7.701	7.356	6.937	4.305
2.	અરુણાચલ પ્રદેશ	0.062	0.244	0.288	0.328	1.370
3.	આસામ	3.003	3.285	3.235	3.628	3.311
4.	બિહાર	14.773	14.597	11.028	10.917	9.665
5.	છત્તીસગઢ	-	-	2.654	2.470	3.080
6.	ગોવા	00	0.602	0.259	0.266	0.378
7.	ગુજરાત	3.632	2.821	3.569	3.014	3.084
8.	હરિયાણા	1.028	0.944	1.075	1.048	1.084
9.	હિમાચલ પ્રદેશ	0.638	0.683	0.522	0.781	0.713
10.	જમ્મુ અને કાશ્મીર	0.871	1.930	1.297	1.5581	1.854
11.	ઝારખંડ	-	-	3.361	2.802	3.139
12.	કર્ણાટક	5.128	4.930	4.459	4.328	4.713
13.	કેરળ	4.029	3.057	2.665	2.341	2.500
14.	મધ્યપ્રદેશ	8.339	8.838	6.711	7.120	7.548
15.	મહારાષ્ટ્ર	4.953	4.632	4.997	5.199	5.521
16.	મણિપુર	0.207	0.366	0.362	0.451	0.617
17.	મેઘાલય	0.201	0.342	0.371	0.408	0.642
18.	મિઝોરમ	0.053	0.198	0.239	0.269	0.460
19.	નાગાલેન્ડ	0.087	0.220	0.263	0.314	0.498
20.	ઓરિસ્સા	4.776	5.056	5.161	4.779	4.642
21.	પંજાબ	0.246	1.147	1.299	1.389	1.577
22.	રાજસ્થાન	5.421	5.472	5.609	5.853	5.495
23.	સિક્કિમ	0.026	0.184	0.227	0.239	0.367
24.	તમિલનાડુ	6.637	5.385	5.305	4.969	4.023
25.	ત્રીપુરા	0.322	0.487	0.428	0.511	0.642
26.	ઉત્તરપ્રદેશ	19.586	19.798	19.264	19.677	17.959
27.	ઉત્તરાંચલ	-	-	0.939	1.120	1.052
28.	પશ્ચિમ બંગાળ	7.887	8.116	7.057	7.264	7.324
29.	તેલંગણા	-	-	-	-	2.437
	બધા રાજ્યો	100.000	100.000	100.000	100.000	100.00

સ્ત્રોત :10 થી 14 નાણાપંચના અહેવાલો.

આમ, નાંણાપંચ દ્વારા વિવિધ માપદંડોના આધારે વહેંચણીપાત્ર ભંડોળની રકમ વહેંચે છે. પરંતુ કેન્દ્રના કુલ વહેંચણી પાત્ર સાધનોમાંથી 1/3 ભાગ જ નાણાંપંચ દ્વારા વહેંચણી કરવામાં આવે છે. જયારે 2/3 ભાગ આયોજનપંચ કે જે વર્તમાનમાં નીતિ આયોગ અને કેન્દ્રિય લોન સ્વરૂપે ફાળવવામાં આવે છે તે રાજ્યોની મનસ્વી રીતે ગ્રાન્ટ અને લોન ફાળવે છે. જેથી નાણાપંચનું મહત્ત્વ ઘટતું જોવા મળે છે.

- GST :ભારત એક સમવાયતંત્ર દેશ હોવાથી કાર્યો અને નાણાકીય વિભાજન રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર વચ્ચે બંધારણની જોગવાઈ પ્રમાણે વહેંચાય છે. તે અનુસાર રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્ર સરકાર વેરા ઉઘરાવે છે. અમલીકરણ દ્વારા 1 જુલાઈ 2017 થી GSTનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. વળી પહેલા આ વેરાઓ ઉત્પાદનનાં સિદ્ધાંત અનુસાર એટલે કે જે રાજ્ય વસ્તુંનું ઉત્પાદન કરે તેને વેરાની આવક મળતી. જયારે GST એ ઉપભોગના સિદ્ધાંત અનુસાર એટલે કે જે રાજ્યમાં વપરાશ થાય તેને વેરાની આવક મળે છે. આ કરવેરામાં પરિવર્તનનાં કારણે રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારના નાણાકીય સંબંધો પણ બદલાતાં જોવા મળે છે.

કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારે GST અંતર્ગત ત્રણ ભાગોમાં વિભાજન કરવામાં આવેલ છે.

1. એસ.જી.એસ.ટી. (રાજ્ય સરકાર હેઠળ આવશે)

SGST હાલના તબક્કે વેટ, મનોરંજન વેરો, લકઝરી ટેક્ષ, લોટરી વગેરે પરના વેરા, રાજયને લગતા વેરા અને સરચાર્જ અને ---આ કાયદામાં મર્જ કરી રાજ્ય ગુડઝ એન્ડ સર્વિસ ટેક્ષ (SGST) નામ આપવામાં આવ્યું છે.

2. સી.જી.એસ.ટી (કેન્દ્ર સરકાર હેઠળ આવશે)

SGST માં કેન્દ્ર સરકારને મળવાપાત્ર વેરા જેવા કે એકસાઈઝ ડયૂટી, વધારાની એકસાઈઝ ડયુટી તથા અન્ય કાયદા હેઠળ લાગતી સ્પેશિયલ એકસાઈઝ ડયૂટી સર્વિસ ટેન્સી વધારામાં કસ્ટમઅને સરચાર્જનો સમાવેશ કરેલ છે.

(3) આઈ. જી. એસ.ટી. (ઈન્ટરમીડિયેટ જી.એસ.ટી)

SGST માં માલ અને સેવાઓના આંતર રાજ્ય વ્યવહારો પર લાગુ પડશે એટલે કે રાજ્ય બહાર સપ્લાય કે સેવાઓ કરવામાં આવશે તેના પર વેરો લેવામાં આવશે. આ વેરો કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા લેવામાં આવશે.

SGSTના અમલીકારણના સરકારે આવક ખાધમાટે રાજ્ય/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને વળતર આપવાનું છે. જીએસટી વધારો 2012 મુજબ રાજયને કર આવક ગુમાવે તો પાંચ વર્ષના સંક્રમણ સમયગાળા દરમ્યાન વળતર ચૂકવવા પાત્ર રહેશે. અને રાજયના ચૂકવાપાત્ર વળતરની જોગવાઈ તાત્કાલિક ગણતરી કરી દર બે મહિનાના અંતે રિલીઝ કરવામાં આવશે. રાજયોને ચૂકવવાપાત્ર રકમની ગણતરી માટે નાણાકીય વર્ષ 2015-16 લેવામાં આવ્યું છે. પરિવર્તન સમયગાળા દરમ્યાન રાજ્ય માટે આવકનો અંદાજિત વૃદ્ધિદર વાર્ષિક 14 ટકા હશે.

ગુજરાત રાજ્યની કુલ GST અંતર્ગતની આવક વર્ષ 2018-19માં 73,440 કરોડ હતી. જે વર્ષ 2019-20માં વધીને 79.923 કરોડ થયેલી છે. એટલે તેમાં 7% વૃદ્ધિદર થયેલ જોવા મળે છે. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં કોવિડ-૧૯ કોરોનાની મહામારીના કારણે બિલની GSTની આવકમાં મોટો ઘટાડો થવાની સંભાવના છે.

આમ, GSTના કારણે રાજયને GST પરિષદમાં સ્થાન મળેલું હોવાથી અને એક પારદર્શક માળખાના કારણે રાજયની આર્થિક સધ્ધરતામાં વધારો થવાની સંભાવના છે.

4.6 સારાંશ :

4.7 કલ્યાણલક્ષીસરકાર પ્રજાકીય સેવાઓ તેમજ નાગરિક સુવિધાઓ પૂરી પાડે છે. ભારતની ભૌગોલિક વિશાળતા બહુ મોટી છે તેમજ જનસંખ્યા પણ ઘણી છે. તે બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને સમવાયી રાજયવ્યવસ્થા અપનાવવામાં આવી છે. સમવાય પ્રકારનાં વ્યવસ્થાતંત્રમાં કેન્દ્ર અને રાજયોને કરવાનાં થતાં કાર્યો તથા નાણાકીય આવકનાં સાધનોની સ્પષ્ટ યાદી કરવામાં આવેલી છે.

ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના 1960માં થઇ. રાજયની સ્થાપના દ્વિભાર્થી મુંબઈના ભાષાવાર વિભાજનથી કરવામાં આવેલ છે. આમ, થવાથી સ્વતંત્ર રાજય તરીકે ગુજરાતને મળનાર આર્થિક તેમજ રાજકીય લાભો વધવાની સંભાવનાઓ હતી. આ પ્રકારનાં રાજયનાં વિભાજનથી વહીવટી સરળતા પણ આવી.

ગુજરાતના કુલ 33 જિલ્લાઓ છે. રાજ્ય સરકાર તેના જુદા જુદા વિભાગો દ્વારા જિલ્લાઓનો વહીવટ કરે છે. વહીવટી કાર્યો માટે થતા ખર્ચ અને આવકની બાબતો રાજયના આયોજન વિભાગ દ્વારા થાય છે. રાજયની અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગની કચેરી સામાજિક આર્થિક સંશોધન કરીને ખર્ચનો અંદાજ મૂકે છે.

પ્રજાહિતનાં કાર્યો માટે રાજયોને તેમની કરવેરા વગેરેની આવક ઉપરાંત જરૂર પડે તો કેન્દ્રની સરકારની નાણાંપંચ તથા આયોજન પંચ દ્વારા પણ રાજયોને નાણાકીય સહાય તેમજ અનુદાનની ફાળવણી કરવામાં આવે છે.

4.7 ચાવીરૂપ શબ્દોઃ

1. પોલીસ રાજ્ય : કેમ્બ્રિજ ડીક્ષનરી પ્રમાણે પોલીસ રાજ્ય એટલે એવો દેશ કે જયાંના લોકોને હરવા ફરવાની તેમનો મત વ્યક્ત કરવાની વગેરે જેવી સ્વતંત્રતા સરકાર પર પોલીસની મદદથી સખત નિયંત્રણ મૂકે છે.

2. માળખાકીય સુવિધાઓ : આ એવા પ્રકારની સુવિધઓ છે જેના આધારે આર્થિક વિકાસ થાય છે. સંદેશા વ્યવહાર, વાહન વ્યવહાર, વીજળી, પાણી, સફાઇ, કાયદો અને વ્યવસ્થા, શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓ માળખાંકીય સુવિધાઓ છે. આવી સુવિધાઓથી વિકાસની ઈમારતનું માળખું તૈયાર થાય છે. તેના અભાવે વિકાસ થઈ શકતો નથી.

3. અનુદાન : એક સંસ્થા તરફથી બીજી નફા સિવાયના હેતુથી કામ કરતી સંસ્થાને સરકાર તરફથી રાજ્યોને તેમની નાણાંકીય જરૂરિયાત પૂરી કરવા માટે જે નાણાકીય સહાય આપવામાં આવે છે. તેને અનુદાન કહે છે. અનુદાન લેનારે અનુદાનની રકમ પરત કરવાની રહેતી નથી.

4. રાજકોષીય ક્ષમતા : રાજકોષીય ક્ષમતા એટલે જે તે રાજયની તેના સાધનોમાંથી આવકનું સર્જન કરવાની ક્ષમતા. રાજ્ય દ્વારા જાહેર વસ્તુઓ અને સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. તે માટે જરૂરી નાણાકીય સાધનો ઊભાં કરવાની ક્ષમતા વહીવટી કુશળતાનો પણ વિષય છે.

5. સ્થાનિક સ્વરાજયની સંસ્થાઓને અલગ અલગ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે તેનો ઉદ્દેશ સ્થાનિક પ્રશ્નોનું સ્થાનિક લોકો દ્વારા નિરાકરણ લાવવાનો છે. ગુજરાતમાં જિલ્લા પંચાયત તાલુકા પંચાયત, ગ્રામ પંચાયત વગેરે સ્થાનિક સ્વરાજયની સંસ્થાઓ છે. જો કે આવી સંસ્થાઓ પાસે આવકના સ્વતંત્ર સ્રોત નથી હોતાં.

4.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(ક) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ લખો.

1. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના કેવા સંજોગોમાં થઇ ? અલગ રાજ્ય તરીકે સ્થાપિત થવાનાં કારણો અને પરિણામો જણાવો.
2. ગુજરાત રાજ્યનો રાજકીય અને વહીવટી પરિચય આપો.
3. સમવાય તંત્ર એટલે શું ? સમવાયી વ્યવસ્થામાં રાજ્યની આર્થિક ફરજો, કરવાનાં થતાં કાર્યો અને કેન્દ્ર – રાજ્ય નાણાકીય સંબંધો ગુજરાતના સંદર્ભમાં સમજાવો.

(ખ) નીચેના વિષયો પર ટૂંકનોંધ લખો

1. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના
2. ગુજરાતના જિલ્લાઓ
3. ગુજરાતનાં વહીવટી માળખાનો પરિચય
4. સમવાયતંત્રમાં કેન્દ્ર તરફથી ગુજરાતને મળતી નાણાકીય સહાય અને રાજ્યની ફરજો

(ગ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો :

યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને જવાબ આપો.

1. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના ક્યારે થઇ
   (1947, 1951, 1960)
2. ગુજરાત રાજ્ય સ્વતંત્ર થયા પહેલાં કયાં રાજ્ય સાથે જોડાયેલું હતું ?
   (રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, મુંબઇ)
3. વર્ષ 2020માં ગુજરાતના કેટલા જિલ્લાઓ છે ?
   (33, 35, 50)
4. ભારતમાં કયા પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા અપનાવવામાં આવી છે ?
   (એકતંત્રી, સમવાયતંત્રી, પ્રમુખી)
5. રાજ્ય સરકાર આર્થિક આયોજન કેટલા સમયગાળા માટે કરે છે?
   (ત્રણ વર્ષ, સાત વર્ષ, પંદર વર્ષ, આપેલ બધા જ)
6. ગુજરાતમાં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના ક્યારે શરૂ થઈ?
   (1951, 1960, 1075)
7. ગુજરાતની બારમી પંચવર્ષીય યોજનામાં સૌથી વધુ નાણાકીય ફાળવણી કઇ બાબત માટે કરવામાં આવી છે?
   (સામાજિક સેવાઓ, સરહદની સુરક્ષા, પરિવહન)
8. નીચેનામાંથી કોના દ્વારા રાજ્યોને નાણાકીય ફાળવણી કરવામાં નથી આવતી?
   (નાણાંપંચ, આયોજનપંચ, ચૂંટણીપંચ)
9. GSTનો અમલ કયાં વર્ષ કરવામાં આવ્યો ?
   (2011, 2017, 2020)

4.9 ઉપયોગી સંદર્ભ વાચનઃ

1. પ્રો. હેમંત કુમાર શાહ ''ભારતીય અર્થતંત્ર'' વેદ વ્યાસ વિદ્યાપીઠ,ગાંધીનગર
2. 11 થી 14નાણાંપંચના અહેવાલો.
3. www.gst.gov.in
4. https://planning.gujarat.gov.in/vision.htm
5. https://planning.gujarat.gov.in/introduction.htm
6. https://gad.gujarat.gov.in/organization-structure.htm
7. https://planning.gujarat.gov.in/five_year_plan.htm
8. https://planning.gujarat.gov.in/
9. https://www.jatinverma.org/federal-system-in-india
10. https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/175229/9/09_chapter_03.pdf (Research by Begum Tabesum, Supervisor, Sengupta P., University of North Bengal, 2014)
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Federalism_in_India
12. https:/shodhganga.inflibnet.ac.in

4.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો.

1. 1960
2. મુંબઈ
3. 33
4. સમયવાયતંત્રી
5. આપેલ બધા જ
6. 1960
7. સામાજિક સેવાઓ
8. ચૂંટણીપંચ
9. 2017